

ХАЙКАЛТОРОШЛИК САНЪАТИ.

Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейининг илмий ходими

З.Комилова

Хайкалтарошлик- бу тасвирий санъат турларидан бири бўлиб, борликни ҳажмли шаклда тасвирлаш санъатидир.Тасвирлар асосан инсон,ҳайвон, табиат манзараларидаи иборат бўлади.Бу санъат тури хайкалтарошлик бажарилган ишларига қараб бир неча турга бўлинади.Жумладан:монументал хайкалтарошлик, безак хайкалтарошлиги,дастгоҳ хайкалтарошлиги. Меъморлик санъати билан боғлиқ бўлган монументал хайкалтарошликка муҳим тарихий воқеалар,атоқли шахслар хотирасини абадийлаштириш мақсадида ўрнатилган ва ишланган монумент,ёдгорликлар,хайкалтарошлик ансамбиллари киради,улар ўзида катта мазмунни ифода этади.Монументал хайкалтарошликка бўлган ҳислатлардан бири қоҳрамонларни кўтаринки руҳда тасвирлашдир.Бундай хайкаллар узоқдан кўришга мўнжалланганлиги боис,катта кўринишдаги шакллардан кенг қўлланилади.Безакли ҳиссобланиб келган хайкалтарошликга истироҳат боғлари,ҳиёбонлар,кўчалар,шунингдек меъморий биоларнинг деворларини безаш учун ишлатилган турли безак хайкаллари киради.Асарларда рамзий образлар,ҳайвонлар шакли кенг ишлатилади.Биоларнинг деворларига ишланган бўртма тасвирлар ва амалий санъатнинг турли хилдаги буюмлари юзасига ишланган турли безаклар,фарвора,панжара,бадий дарвозалар шуларнинг жумласига киради. Дастгоҳ хайкалтаролигига мустақил мазмунга эга бўлган,санъатнинг бошқа турларига тобе бўлмаган асарлар киради.Улар кўргазмалар,музей залларига ва уйларнинг интерьерига қўйишга мўнжал этиб ишланади.Бу турдаги асарларда воқеалийлик ўзининг бутун борлиғи билан инсоннинг руҳий кечинмалари ҳалатини акс эттириб беради. Дастгоҳ хайкалтарошлиги

асарлари яъни бюст инсоннинг белигача бўлган кўринишидир. Бундай ҳайкаллар бадий санъат турига яқин туради. Юқорида кўсатиб ўтилган ҳайкалтарошлик асарларини яшада асосан махсус лойдан ишланади. Шакл бўяма нақш ёки рангли сир билан қопланади ва махсус печлар ёрдамида қуритиш ишларини олиб борилади. Тайёр ҳайкални таглик яъни постамедларга ўрнатилади. Шу ўринда узок ўтмишга назар солсак. Ҳайкалтарошлик қадимдан – ибтидоий жамиятда инсоннинг меҳнат фаолияти ва диний тушунчаларидан пайдо бўлган ва асрлар оша шаклланиб боради. Ҳайкалтарошликка хос бўлган услуб яъни йўниш, ишлов бериш, юмшоқ лойдан шакллар ясаш билан кечинма ва ҳиссиётларини тасвирлай бошлаган. Ҳайвонларнинг юмалоқ, ғор ёки бўлмаса тош юзасига ишланган бўртма ҳайкаллари ибтидоий кишилар қарабини ифода этган. Бўртма тасвирлар юмшоқ тош, суяк ва ёғочларнинг юзасига ишланган. Шунга яраша меҳнат қуроллари ҳам турлича бўлган. Дастлаб ҳайкалтарошлик ишларида меҳнат қуроллари ҳам фойдаланишган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо материаллардан бўртма тасвири амалий санъат буюмлари, лойдан ҳайкалчалар яшада скифлар маданияти даврида ривожланишлар бўлган. Тарихий манбааларга кўра қулдорлик тузуми даврида ҳайкалтарошликда бошқа даврларга қараганда янгича ёндошиш бўлди. Бу вақтда ҳайкалтарошликнинг усуллари ва ишлов бериш техникасининг янгилиги юзага келади. Илк бор маҳобатли ҳайкаллар, дастгоҳ портретлари, ҳаракатга тўла бўртма тасвирлар яратила бошлади. Шумер ва Аккал, Бобил ва Оссурия ёдгорликлари, Мисрдаги маҳобатли ҳайкаллар, нафис бўртма тасвирлар уша даврнинг ёдгорликларидан ҳисобланади. Ўрта Шарқ, жумладан Ўзбекистон ҳудудида яратилган Хоразм, Суғд, Бактерия ёдгорликлари, Тупроққалъа, Варахша, Афросиёб, Холч аён, Далварзинтепа, Куванинг маҳобатли ҳайкал ва бўртма тасвирлари, майда ҳайкалчалар, амалий санъат буюмларини безашда ишлатилган турли бадий шакллар даврнинг бой маданиятининг далолати ҳисобланади. Ҳайкалтарошликда Антик давр Рим ҳайкалтарошлиги муҳим ўрин

тутади. Римда илк бор отлик қўмондон ҳайкали ишланади, бўртма тасвирда ҳам ҳайкалторошликнинг катта ютуғига эришилади. Ўрта аср даврида Шарқ мамлакатларида ҳайкалтарошлик амалий безак санъатининг ҳайкалтарошлик билан чатишиб кетган тош ўймакорлиги, ёғоч ва ганч ўймакорлиги, заргарлик, кандикорлик асарларида ўзининг ифодасини топади. Европа мамлакатларида христиан дини ҳайкалторошликнинг ривожланишига асосий куч бўлди. Сборлар қошида ҳайкалтарошлик устахоналари ташкил этилди. Бу устахоналарда бўлажак ҳайкалтарошларни таёрланди. Ибодатхоналар учун думалоқ шаклдаги ҳайкал ва рельефлар яратилди. Улар асосан диний ғояларни тарғиб этишга мўнжалланганди. 19-асрнинг ўрталарига келиб, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳайкалтарошликда анчагина жонланиш пайдо бўлади. Ўрта Осиё жумладан Ўзбекистонда ҳам ҳайкалтарошлик асарлари яратила бошлади. Фарфораларга турли ҳайкалтарошлик намуналари ўрнатилди. Кўплаб тарихий ахамиятга эга бўлган шаҳарларимизни ҳайкалтарошлик ишлари безатиб тура бошлаганди. Жумладан Бухородаги Ситораи Моҳи Ҳосадаги мрамрдан ишланган шер ҳайкаллари, ислимий, грих нақшлар, чиройли ёзувлар, тош ва мрамрдан ишланган Хива ҳайкалтарошлик намуналари жуда машҳур ҳисобланади. Ўзбек халқи кўп асрлар давомида кўплаб санъат турлари қаторида ҳайкалтарошлик санъати билан ҳам машҳур бўлиб келган. Турли ҳайкалтарошлик усуллари наслдан-наслга меърос бўлиб келмоқда ва ўзида бир қатор тарихий қатламни мужассам этган. Тарихий манбааларга кўра 2-3-асрларда дастлабки сопол ҳайкалчалар яшаш санъати кенг тараққий этганлиги баён этилган. Маъбудларнинг ма-ҳаллий этник белгилари бўлган анъанавий бўлиб келган қиёфалар яратилган. Монументал ҳайкалтарошлик- ҳайкалторошликнинг меъморлик ва шаҳарсозлик билан боғлиқ тури бўлиб, ўз кўринишига кўра мукамал ва реоъеф каби турларига бўлинган. Монументал ҳайкалтарошлик асарлари ўзида катта мазмун ифода этади ва ижтимоий ҳусусият касб этади. Бундай ҳайкалларни асосан узоқдан томоша қилишга мўнжал этилган. Бундай ҳайкалларни асосан

майдонларга, истироҳат боғларига, хиёбонларга, кўчаларга ўрнатилади. Бу тур ижтимоий тараққиёт билан ўзлуксиз боғланган ҳолда ривожланиб борган. Қадимги Мисрда, Фарбий Осиё, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқ мамлакатларида муҳим ўрин олган. Юнонистон ва Римда унинг энг нодир наъмулалари сақланиб келинмоқда. Шунингдек террикоталар ҳам узақ тарихга эга, қадимий ёдгорликларнинг наъмуналаридир. Террикоталар- тор маънода лойдан ишланган хумдонда пиширилган сирланмаган ва ранг берилмаган майда ҳайкалчалардир. Улар асосан махсус лойдан таёрланиб хумдонларда қиздирилган буюм ва ҳайкалчаларни ташкил этади. Қиздирилган лой буюм қизғиш тус олади. Террикота неолит даврида пайдо бўлган. Майда ҳайкалтарошлик асарлари, ҳайкаллар шакиллари, саркофалар, Юнонистон, Қадимги Хитой, Ҳиндистон, Америка ҳайкаллари, меъморий қисмлар, Ўрта Осиёнинг ўрта асрлар меъморлиги ўйма террикота безаклари, Италиянинг рельефли меъморий қисмлари, Уйғониш даври портрет бюстлари ва бошқа бадий террикоганинг муҳим ёдгорликлари ҳисобланади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ҳайкалтарошликнинг келгуси авлодга етказиш, ота-боболаримиздан қолган ҳунарларни давом эттириш каби масалаларга ўзгача диққат эътиборни қаратди. Жумладан қадимий ҳайкалтарошлик ва унинг янги қирраларини очиш борасида мутахассислар иш режаларини ишлаб чиқдилар. Ёшларга ҳайкалтарошлик сирларини ўргатиш учун устоз-шогирд анъаналарини йўлга қўйилди. Жумладан юртимиздаги Комолиддин Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтининг ҳайкалтарошлик бўлимида бўлажак ҳайкалтарошлар билимларига эътибор кучайтирилди. Институтга асос солинган кундан бошлаб кўплаб иқтидорли ҳайкалтарошлар бу доргоҳда таёрланди. Шундай ёшлардан мамлакатимиздаги пластик санъат вакиллари қаторига Жасвант Анназаров ва Нормурод Негматов каби ёшларни келиши соҳада туб бурилиш ясади. Ж. Анназаров 1987 йилда Хоразмнинг Урганч шаҳрида таваллуд топди. У 6 сифдан бошлаб Урганч тасвирий санъат лицейи

тингловчиси бўлди.2004 йилда Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти ҳайкалтарошлик бўлимига кирди.2010 йили ўқишни якунлаб,Ўзбекистон Бадиий Академияси Рассомлар уюшмаси ёшлар шубаси аъзоси бўлади.Унинг бу ҳайкалтарошликда эришган ютуқларига унинг отаси рассом Б.Анназаров ва устозлари Р.Миртожиева ва С.Қодировларнинг хизматлари каттадир.2001 йилдан республикамизнинг ҳайкалтарошлик танловлари иштирокчиси.2003 йилги “Чегаралар” кўрик танлови ғолиби бўлган.Бу ёш ижодкор классик асарлар муаллифи ҳисобланади.Шунингдек ҳайкалтарошликда турли мавзуларда ҳайкаллар ишлаб келмоёда. Жумладан унинг “Уятчан”,”Келин”, “Нил қирғоғида” каби ҳайкалтарошлик асарлари диққатга сазовордир.Яна бир ёш истидодлик ҳайкалтарошимиз Нормурод Негматов 1988 йилда ёғоч ўймакор уста оиласида таваллуд топади.2008 йилда акаси Негматов Озод билан биринчи кўргазмасини ўтказади. 2010 йилда Беҳзод Миллий рассомчилик институтига киради.Унинг устозлари ҳайкалтарошлар Азамат Ҳотамов ва Баҳодир Жололовлар ҳисобланади.2012 йилда Тошкентдаги Қатағон қурбонлари музейида унинг “Тарих акс садоси” номли кўргазмаси бўлиб ўтади.Кўргазмада ҳайкалтарошнинг 9 та ҳайкалтарошлик асарлари номоиш этилиб, таҳсинга сазовор бўлади.Айниқса улар ичидаги Ҳақиқат кўзи” ва “Тарихдан келажакка сабо” ҳайкаллари узига хос усуллари билан ажралиб турибди.Куёвқўрғон топилмаларидан “Аёл ва эркак “ ҳайкалчаси-Куёвқўрғон илк ўрта асрларга оид бўлиб,ёдгорлик Термиздан 26 км шимолда Ангор туманида,Зартепан 300 мт шарқда жойлашган.Куёвқўрғонни 1977 йил Бактрия археологияси томонидан ўрганилган.Топилмалар орасида лой-ганчдан ишланган монументал ҳайкаллар ҳам бор. Ҳайкалларда оқсуяк аёл ва эркакнинг образи акс этган. Ҳайкалларда Кушон даври ҳайкалтарошлиги усуллари кўриниб туради.Бу ҳайкаллар кўрғоннинг 2 қаватидан ўрин олган бўлиб, 4 девор рангли суратлар билан безатилган.Куёвқўрғон ҳайкаллари Ўрта Осиёдаги илк асрлар даврига оид ҳайкалтарошлик наъмунасидир.Дарҳақиқат

хайкалтарошлик тарихига назар ташласак дунё бўйича кўплаб қизиқарли маълумотлар олишимиз мукин. Жумладан Бактерияда – Далварзинтепа, эрадан аввалги 1-2-аср, Суғдда – Оқтепа-2, эранинг 1-2 асрарига оид ҳайкалтарошлик наъмуналари мавжуд. Бу ҳайкаллар ўзига ҳос образларда гавдаланган. Масалан Хоразм террикотасида калласи катта, юзи япаски ялонғоч аёл илоҳа тасвирланган. У сочини ўриб, кокил қилиб туширган. Бўйнида уч қатор мўнчоқ шодаси осилган. Суғд ва Бактерия терракоталаридаги аёл илоҳа либос кийган. Улардан бирининг боши катта, юзи яссиучбурчак, калта бўйнига мунчоқ шодаси таққан, енгсиз узун либос кийган бўлса, бошқасининг куйлаги кўкраги остидан белбоғ боғланган. Куйлакнинг пастки қисми елпиғичсимон бурамали. Уҳам бўйнига мунчоқ таққан, боши эса гавдасига мутаносиб, юзи эса чўзинчоқ кўринишда. Барча террикоталар ҳусусан қўлсиз, ялонғоч, оёғига билакузукка ўхшаган тақинчоқ таққан. Суғд худудидан топилган ва улар эрадан аввалги биринчи минг йиллик-эранинг 3 асрига оиддир. Бундай қадимий ҳайкалчаларнинг афсуски бош қисми сақланиб қолмаган. Тахминан эрамизнинг 2 асридан Ўрта Осиёда ўлтирган ҳолатдаги аёл илоҳа ҳайкалчаси оммалашиб борган эди. Бундай ҳайкаллар эрадан аввалги 6 асрга мансуб Малазия ёдгорликлари яъни Чатал, Хююк, Хажиларда мавжуд. Ўрта Осиё худудида либоссиз ёки танасининг ярмини мато бўлаги билан ўраган аёл ҳайкалчаси Хоразмнинг Қўйқирилганқалъа-2 ва Суғд худудларидан топилган. Шимолий Бактерияда либос кийган, ўлтирган ҳолдаги аёл илоҳи образидаги ҳайкаллар кенг тарқалган эди. Жумладан: Айритом, эски Термиз, Шўртепа, Зартепа, Кампиртепа, Далварзинтепа, Поёнқўрғон каби манзиллардан 3 асрларга оид бўлган ҳайкалтарошлик наъмуналари топилган. Ўзбек халқи кўп асрлар давомида кўплаб санъат турлари қаторида ҳайкалтарошлик санъати билан ҳам машхур бўлиб келган. Турли ҳайкалтарошлик усуллари наслдан-наслга меърос бўлиб келмоқда ва ўзида бир қатор тарихий қатламни мужассам этган. Тарихий манбааларга кўра 2-3-асрларда дастлабки сопол ҳайкалчалар яшаш санъати кенг тараққий этганлиги баён этилган. Маъбудларнинг

маҳаллий этник белгилари бўлган анъанавий қиёфалар яратилган. Монументал ҳайкалтарошлик- ҳайкалтарошликнинг меъморлик ва шаҳарсозлик билан боғлиқ тури бўлиб, ўз кўринишига кўра мукаммал ва реоёеф каби турларига бўлинган. Монументал ҳайкалтарошлик асарлари ўзида катта мазмун ифода этади ва ижтимоий ҳусусият касб этади. Бундай ҳайкалларни асосан узоқдан томоша қилишга мўнжал этилган. Бундай ҳайкалларни асосан майдонларга, истироҳат боғларига, ҳиёбонларга, кўчаларга ўрнатилади. Бу тур ижтимоий тараққиёт билан ўзлуксиз боғланган ҳолда ривожланиб борган. Қадимги Мисрда, Ғарбий Осиё, Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқ мамлакатларида муҳим ўрин олган. Юнонистон ва Римда унинг энг нодир наъмулалари сақланиб келинмоқда. Қадимий санъат турларидан ҳисобланган ҳайкалтарошлик Ўзбекистон ҳудудида кўп асрлар олдин пайдо бўлган. У ўз тараққиёти жараёнида бир неча босқичлардан ўтиб келган. Миллий пластика пайдо бўлган 20 аср кенг қамровли тараққиётга эришган. Дарҳақиқат ҳайкалтарошлик тарихига назар ташласак дунё бўйича кўплаб қизиқарли маълумотлар олишимиз мумкин. Жумладан Бактерияда – Далварзинтепа, эрадан аввалги 1-2-аср, Суғдда – Оқтепа-2, эранинг 1-2 асрларига оид ҳайкалтарошлик наъмуналари мавжуд. Бу ҳайкаллар ўзига ҳос образларда гавдаланган. Масалан Хоразм террикотасида калласи катта, юзи япаски ялонғоч аёл илоҳа тасвирланган. У сочини ўриб, кокил қилиб туширган. Бўйнида уч қатор мўнчоқ шодаси осилган. Суғд ва Бактерия терракоталаридаги аёл илоҳа либос кийган. Улардан бирининг боши катта, юзи яссиучбурчак, калта бўйнига мунчоқ шодаси таққан, енгсиз узун либос кийган бўлса, бошқасининг куйлаги кўкраги остидан белбоғ боғланган. Куйлакнинг пастки қисми елпиғичсимон бурамали. У ҳам бўйнига мунчоқ таққан, боши эса гавдасига мутаносиб, юзи эса чўзинчоқ кўринишда. Барча террикоталар ҳусусан қўлсиз, ялонғоч, оёғига билакузукка ўхшаган тақинчоқ таққан. Суғд ҳудудидан топилган ва улар эрадан аввалги биринчи минг йиллик-эранинг 3 асрига оиддир. Бундай қадимий ҳайкалчаларнинг

афсуски бош қисми сақланиб қолмаган.Тахминан эрамизнинг 2 асридан Ўрта Осиёда ўлтирган ҳолатдаги аёл илоҳа ҳайкалчаи оммалашиб борган эди. Юқорида такидланган дунё ҳайкалтарошлиги наъмуналари асрлар давомида илмий жиҳатдан ўрганиб борилган ёдгорликлардир.Қадимги муаррих ва ўрта аср алломалари дунё халқларининг тарихи ва маданий ёдгорликларини ўрганиш юзасидан олиб борган илмий тадқиқотлари асосида инсон тафаккурининг ўзан томоили бўлган тарихий хотира маданияти вужудга келган.Шуни такидлаш керакки антик ва ўрта аср тарихчи-сайёҳлар ёзиб қолдирган йилнома ва саёҳатномалар келажак авлод учун моддий ва манавий хабарнома бўлиб хизмат этади.Шу жумладан эрамиздан аввалги давр ҳайкалтарошлиги токи ҳозиргача бўлган давр ҳайкалтарошлиги орасида фарқлар бўлса ҳам, аср илк тамал тошини қадимий ҳайкалтарошлик асослари ўрнатиб кетган.

ФОЙДАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1.Д.Пўлатов Ўзбекистон замонавий маҳобатли ҳайкалтарошлиги.Тошкент 2008 йил.

2.” Санъат” Ўзбекистон Бадий Академияси журнали 2013-2014-йил сонлари.

3.Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси- 1-12-китоблари.Тошкент - 2005 йил,Давлат илмий нашриёти.

